

Mirna Bojić

Ministarstvo kulture i medija

mirna6@gmail.com

Korijeni *toposa* kulturnog krajolika Hvara u Pribojevićevom djelu *O podrijetlu i zgodama Slavena* i u djelima kasnijih putopisaca

U radu se donose odabrani primjeri opisa krajolika, s naglaskom na otok Hvar, a analizom tih opisa krajolika utvrđuje se u kojoj se mjeri oni anticipiraju u današnjem pojmu kulturnog krajolika u odnosu na prirodne, kulturno-sociološke te perceptivne čimbenike njegova oblikovanja. Kao komparativni primjer suvremenog opisa donosi se primjer kulturnog krajolika Starogradskog polja i njegov opis kao kulturnog dobra i dobra na Popisu svjetske baštine. Elementi koji se danas upotrebljavaju pri određivanju karaktera krajolika otoka Hvara mogu se prepoznati u djelima starijih pisaca Paladija Fusca, Vinka Pribojevića, Konrada von Grünemberga, Pietra Casole, Sir George Whelera, Danielea Farlatia i Alberta Fortisa.

Ključne riječi: krajolik, kulturni krajolik, otok Hvar, Starogradsko polje, svjetska baština

Pojam kulturnog krajolika rađao se kroz čitavu povijest kao pokušaj definiranja antropogenog fenomena kojim se mijenjala prirodna struktura prostora u kojem je obitavala ljudska zajednica. Njegov opstanak bio je tijesno vezan uz mijenjanje prirode i njezino prilagođavanje ljudskom društvu. Utjecaj koji je prilagođavao divljinu potrebama života ljudi možemo nazvati kultiviranje, od latinskog pojma *colo, colui, cultum*, 3., što znači obrađivati, stanovati, skrbiti, štovati (Žepić 1941: 72). Kulturni je krajolik stoga svaki prirodni prostor koji je izmijenjen ljudskim djelovanjem kroz vrijeme i prilagođen potrebama čovjeka. Ključni su pojmovi te prilagodbe krajolika obrađivanje i štovanje, odnosno utjecaj na fizičke strukture krajolika u skladu s formiranim vrijednosnim odnosom prema krajoliku, koji podrazumijeva trajanje. Takav dugotrajan proces obilježava i Mediteran, kolijevku zapadne civilizacije, koji je kao golemi kulturni krajolik bio vječnom temom proučavanja kulturne povijesti još od antičkih vremena.

Današnja potreba za određenjem fenomena kulturnog krajolika i njegovo unošenje u praktične okvire zaštite prostora nastaje kao posljedica suvremenih težnji suprotstavljanja novim procesima koji prostor više ne kultiviraju, štuku ni ne obrađuju, nego se njime koriste kao potrošnim resursom. Suvremeni način života drastično mijenja krajolik i briše tragove ranijih kultiviranih područja zatirući povijesnu slojevitost nekog kraja prožetu prirodnim elementima. Sve je više prisutan stav o krajoliku kao sukusu vrijednosti nekog prostora nastalim povijesnim korištenjem, koji poput utjecaja čovjeka na njegovo stvaranje ima izravan utjecaj na zajednicu koja u njemu obitava, ali i na širu društvenu zajednicu kojoj predstavlja *topos*, sačuvani model kulturnog krajolika. Sastavnice krajolika koje se danas upotrebljavaju pri određivanju njegova karaktera mogu se prepoznati u djelima starijih pisaca. Krajolik je uvijek bio dio svake civilizacije kao odrednica vlastitog prostora ili kao percepcija nekog dalekog kraja. U radu će se donijeti odabrani primjeri opisa krajolika Hvara, čiji je opis kulturnog krajolika Starogradskog polja moguće pratiti sve do suvremenog okvira svjetske baštine.

Prema prvoj¹ međunarodnoj i najčešće citiranoj definiciji iz Konvencije o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine kulturni krajolik jest kulturno dobro „koje predstavlja uzajamno djelo prirode i čovjeka, te ilustrira evoluciju ljudskog društva i naselja kroz vrijeme pod vanjskim i unutarnjim utjecajem fizičkih uvjeta i mogućnosti njihova prirodnog okruženja i pratećih društvenih, gospodarskih i kulturnih poticaja”² (URL 1). Iako se na Popis svjetske baštine uvrštavaju dobra koja imaju iznimnu svjetsku vrijednost, Konvencija predstavlja vodeći stručni okvir u zaštiti kulturne i prirodne baštine koji slijede nacionalna zakonodavstva. Isto tako, njezina definicija kulturnog krajolika predstavlja jasan okvir koji možemo primijeniti u poimanju kulturnog krajolika uopće, kako onog na razini nacionalne zaštite, tako i na krajolik u najširem smislu. Sličnu definiciju istog smisla nalazimo i u nacionalnom zakonodavstvu o kulturnoj baštini gdje krajolik ili njegov dio može biti kulturno dobro ako sadrži povijesno karakteristične strukture, koje svjedoče o čovjekovoj nazočnosti u prostoru (URL 4). Nasuprot tome Europska konvencija o krajoliku Vijeća Europe pridaje značaj svakom krajoliku, onom iznimnom, svakodnevnom ili degradiranom, smatrajući ga važnim dijelom kvalitete života ljudi i temeljnom dobrobiti čovječanstva. U definiranju krajolika ova konvencija također uzima u obzir međudjelovanje prirodnih i antropogenih čimbenika na neko područje, ali i percepciju ljudi (URL 2). Jedan od dobrih primjera pojašnjenja

¹ Prva definicija krajolika iz 1808. godine pripisuje se Alexanderu von Huboldt u prema kojoj krajolik čine „sveukupne značajke nekog područja na Zemlji“ (Đikić 2001: 34).

² Definicija kulturnog krajolika u Operativnim smjernicama za primjenu Konvencije o svjetskoj baštini glasi: “*Cultural landscapes are cultural properties and represent the “combined works of nature and of man” designated in Article 1 of the Convention. They are illustrative of the evolution of human society and settlement over time, under the influence of the physical constraints and/or opportunities presented by their natural environment and of successive social, economic and cultural forces, both external and internal*”.

što je krajolik donosi publikacija *Landscape Character Assessment, guidance for England and Scotland* (URL 3) objavljena 2002. godine, u kojoj se krajolik definira kao međuodnos prirodnih i antropogenih čimbenika. Prirodni podrazumijevaju geologiju, reljef, klimu, tlo te floru i faunu. Antropogeni podrazumijevaju kulturne koji se odnose na način korištenja zemlje, naselja i parcelaciju, te perceptivne koji obuhvaćaju sjećanja, podsjećanja, sklonosti, dodire, mirise, zvukove i vizure. Sastavnice krajolika kod Dumbović Bilušić podijeljene su na „prirodne, kulturne (antropogene), oblikovne (fizionomijsko-morfološke) te nematerijalne, osjetilne, perceptivne“ (2015: 41). Pri razmatranju kulturnog krajolika Cifrić iznosi kako taj pojam „objektivno predstavlja tvorbe kulture u prirodi, kulturni pristup okolišu, njegovo kulturno oblikovanje, cjelovitu sliku nekog prostora“, te ga dopunjuje subjektivnim značenjem koje se izražava „u doživljaju, estetskoj percepciji, vrednovanju tih tvorbi kao priznatih prirodnih i društvenih vrijednosti“ (2002: 192). Prepoznavanje tih vrijednosti mobilizira društvene snage radi očuvanja posebno vrijednih kulturnih krajolika. Oni postaju svjedoci civilizacije, a njihovo očuvanje zadatak koji sa sobom nosi složene mjere koje treba provesti kako bi se sačuvala one vrijednosti koje su povijesne i suvremene zajednice ostvarile. Krajolik se u Hrvatskoj štiti s pomoću pet zakona i jednog pravilnika, a to su: *Zakon o potvrđivanju Konvencije o europskim krajobrazima, Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, Zakon o zaštiti prirode, Zakon o prostornom uređenju, Zakon o zaštiti okoliša i Pravilnik o sadržaju, mjerilima kartografskih prikaza, obveznim prostornim pokazateljima i standardu elaborata prostornih planova*. (Dumbović Bilušić, Čorić, Deranja Crnokić 2017).

Krajolik je kroz povijest često bio sastavni dio književnosti koja je radnju smještala u realan geografski okvir. U antičkim tekstovima nalazimo ga u memoarima i geografijama, kod ranih enciklopedista poput Livija i Plinija, u Cezarovim biografijama posvećenim Galskom i Građanskom ratu³, ali i kod proslavljenih pjesnika Vergilija i Ovidija⁴. Geografije antičkog svijeta od Strabona do Ptolomeja u opis teritorija uključit će i neke osobine koje mu daju stanovnici, pa će to biti jedan od ranih spontanih pokušaja percepcije kulturnog krajolika. U umjetnosti srednjeg vijeka krajolik je uglavnom bio okvir za smještanje biblijskih prizora, najčešće je to idealizirani predložak opisa vlastite sredine. Humanistički mislioci također posežu za antičkim uzorima smještajući radnje svog djela u idealizirani pejzaž, katkad potpuno realan, poput Petrarkina uspona na Monte Ventoso, stvarno brdo okruženo vrhovima planina s pogledom na more, do-

³ U *Zapisima o Galskom ratu* opisan je razmještaj plemena, granične rijeke, pogodnost putova, dostupnost žita, karakteristike plemena, ratni običaji i vještine i dr., za razliku od *Zapisa o građanskom ratu* u kojem se pretežno opisuju povijesni događaji, ratna taktika, vještine obrane i izgradnje obalnih utvrda.

⁴ Vergilije u *Eneidi* opisuje Troju, obale maloazijske Grčke i njezine otoke, Tirske krajolike i Lacij u kojem Enea stvara novu civilizaciju. To isto vrijedi za Ovidija koji će u svojoj tužbalici zorno prikazati surovost svog egzila koji ga je odveo na Pontus euxinus, gdje se susreo s dalekim civilizacijama.

linu i rijeku, te u tom krajoliku kontemplira nad *Ispovijestima* sv. Augustina (Petrouch 1898: 307–320). Hrvatski su humanisti u svom imitiranju antike također otvorili temu krajolika, poput realnog Hektorovićeve *Ribanja* koje se kao svojevrsna Sannazarova ribarska ekloga odvija u akvatoriju Hvara, Brača i Šolte. Cezarovi ratni memoari inspirirali su Trogirana Koriolana Cipika da opiše svoj Azijski rat u kojem su brojni opisi Male Azije, njezinih gradova, otoka i krajolika, ali i znameniti opis Dubrovnika i njegova političkog uređenja (Cipiko 1977: 118). To je naš prvi pomorsko-ratni memoar (Gligo u Cipiko 1977: 30), tiskan 1477. godine, koji kronološki opisuje događaje, zamjećuje ostatke antičkih građevina i njihovo uništavanje. Djelo je značajno i zbog toga što se u njemu prvi puta pojavljuje pjesma mornara iz našeg kraja (Cipiko 1977: 69)⁵, kod koje Gligo pretpostavlja Cipikovo aludiranje na narodnu pjesmu i tradiciju njezina njegovanja među stanovništvom Ilirika (Gligo u Cipiko 1977: 40). Cipiko se ugledao u povijesno-geografsko djelo njegova suvremenika Pape Pia II., *De Europa*, iz 1458. i *De Asia* iz 1461., napisane uoči priprema za neostvoreni križarski rat protiv Mehmeda Osvajača. U knjizi *De Europa* doneseni su opisi naših krajeva u 17. poglavlju *Dalmatia, Croatia, Liburnia* (Piccolomini 2001: 94–95). Paladio Fusco, suvremenik i prijatelj Koriolana Cipika, u svom djelu *De situ orae Illiricy 'Opis obale Ilirika'* napisanom 1509. godine daje maritimni opis obale Ilirika, za koji je tada vladao veliki interes zbog razvijenosti obale i stalne prijetnje turskih napada. Fusco se u svojim opisima oslanjao na antičke izvore, među kojima su Plinije Stariji, Ptolomej, Pomponije Melo i Strabon, te na vlastita opažanja (Kurelac u Fusco 1990: 55). Odredivši prvo obuhvat Ilirika, opisao je obalu od sjevera prema jugu. Odabrani elementi opisa krajolika u njegovu djelu odgovaraju polaznom cilju pisanja djela: opis karakteristika obale važne za plovidbu i snalaženje u situacijama pomorskog napada. U II. knjizi opisuje otok Hvar kojem određuje položaj u prostoru i to gledajući s mora prema kopnu, procjenjuje površinu otoka i udaljenost od kopna, navodi glavnu luku, znamenitu povijesnu ličnost Demetrija, a potom ključne proizvode – vino, žito i ulje, te brodarstvo kao glavnu djelatnost. Opisu vegetacije doprinosi podatak obilja ružmarina na otoku koji se upotrebljava za ogrjev (Fusco 1990: 113–115). Fusco u svom opisu daje osnovne podatke o smještaju i veličini otoka, postojanju glavne luke kao vidu urbanog uređenja, donosi memoriju na antičkog junaka Demetrija i ratničku spremnost otoka, glavne proizvode i izvore prihoda te dominantnu vegetaciju otoka, čime je ostvario svojevrsan obrazac kulturnog krajolika. U okviru humanističke renesansne literature posebnu pozornost privlači otok Hvar zbog brojnih opisa krajolika. Govor Vinka Pribojevića *O podrijetlu i zgodama Slavena*, održan u Hvaru 1525., a objavljen u Veneciji 1532. godine, među opisima Hvara u djelima starih pisaca ima posebno mjesto.

⁵ Cipiko je opisao znameniti maloazijski otok Samos, nekoć napučen, a danas napušten unatoč plodnim poljima i izvorima pitke vode, koji mu je zacijelo morao biti poznat iz opisa klasičnih pisaca. Spominje gozbu mornara (Ilira) koji nazdravljajući pjevaju pjesme.

Otok Hvar, koji Plinije zove Phara, s gradom istog imena (kako kaže Strabon), utemeljenim od Parana, (kako sam prije spomenuo), prostire se prema najunutarnijem dijelu Neretvanskog zaliva, 25 000 koraka daleko od ušća rijeke Neretve na Dalmatinskoj obali, a udaljen je od kopna 24 stadija.

Duljina mu je 560 stadija, širina mu nije svagdje jednaka, no, gdje je najveća, iznosi 96 stadija. Prednji kraj otoka prema kopnu je ravan, ističe se ruševinama dvaju među sobom malo udaljenih gradova, koji su opustošeni ne znam kojom zгодom. U njima se na više mjesta vide podovi sa slikama od mramornih kamenčića ili s mozaicima. Sad se na toj ravnici diže pet sela većim dijelom naseljenih pastirima, koji su suroviji od ostalih stanovnika otoka Hvara. Doduše neki od njih obrađuju i polja radi žita (jer je taj dio ovog otoka dosta žitorodan) i vinograde. U ostalom dijelu otoka izmjenjuju se polja sa stjenovitim brdima, koja obilno pružaju mnoge ljudima potrebne proizvode, naime vino, ulje i smokve, pa šafran i med i ostale plodine osim žita. Ta su brda naseljena velikim brojem stanovnika, koje su obdareniji i tjelesnom snagom i živahnim duhom i u za to su zbog neke naročite prirodene vrline trezveni, pa izbjegavaju pretjerano uživanje vina. Premda je naime kod Hvarana veliko obilje izvrsnog vina (doista ne popiju sami ni deseti dio svog vina), ipak smatraju velikim nedjelom, čak zločinom, piti vino neublaženo vodom. Stoga, ako se kada koji došljak pojavi pijan na ulici, svi ga, a osobito djeca (kako sami dobro znate) kao luđaka vrijeđaju, rugaju mu se i ismjehuju ga.

Otprilike po sredini ovog našeg otoka pruža se prema sjeveru polje s opsegom od 140 stadija, osobito brižno obrađeno, najbolje na čitavom otoku. Okružuje ga 11 sela, od kojih najmanje ima 40 kuća, osrednje 120, poneko 230, a najveće 500. Kuće su im visoke i prostrane sa stropovima i ostalim gradskim ukrasima krasno uređene, tako da nedostaju jedino još zidine, pa da ta sela dobiju izgled dosta dobro raspoređenoga grada. Ne sumnjam da se na tom mjestu dizao vrlo lijep grad, kad iz dana u dan vidimo kako se tu pronalaze starinski bunari zatrpani gradskim ruševinama i dragocjeni predmeti od zlata i srebra ukrašeni dragim kamenjem, koji leže sakriveni u zemlji vrtova i vinograda, i kada se na istom mjestu nalaze ostaci starih gospodarskih zgrada. S tim selom o kojem govorim natječu se u ruševinama palača i hramova druga dva sela na morskoj obali, koja se danomice sve više razvijaju.

Vjeran dokaz darežljivosti i mogućnosti tamošnji seoskih stanovnika pruža samostan sv. Petra Mučenika, koji su u kratko vrijeme sjajno izgradili, i velik broj crkava, koje su u naše dane podignute po pojedinim selima, i to baš u vrijeme, kada se, prema proročanstvu najpouzdanije istine, kod mnogih ohladila pobožnost. Što bi tek bilo da su svi proizvodi tog polja njihovi? Veći naime dio ondje sabiranih plodova (jer je gotovo čitavo to polje vaše, a oni su samo težaci) prenosi se u ovaj grad, u kojem živimo.

Smatram, da moram spomenuti njihove brze brodove ili bracere određene za ribolov (samo u ljetno doba) kao i preko 180 manjih brodova s mrežama, pomoću kojih zarađuju ribolovom svake godine velike svote novca. Poznato je, naime, da je taj dio otoka najpogodniji za ribarenje koje zbog brojnih širokih morskih uvala, koje zbog toga, što nigdje oko našeg otoka more nije blatno ni

mutno, veće zbog svoje znatne dubine uz obalu bistro te ima nekako osrednju temperaturu ni hladnu ni toplu, baš kako prija ribama, koje opet zato, što oluje s vjetrovima, što bijesne po širokim morima, Jonskom, Apulskom i Ilirskom, gone ribe protiv njihove volje, da traže sigurnija mjesta. Zbog toga u ove krajeve dolazi mnogo trgovaca iz raznih strana svijeta da kupuju ribu. U saobraćaju s njima naši zemljaci stekoše ne samo obilna materijalna dobra, nego i neko dosjetljivo lukavstvo. Što da kažem o njihovim teretnim lađama, kojima voze u daleke krajeve vino, smokve, slanu ribu i drugu takvu robu, kad znam da je jedan od njih sam vlasnik pet prilično velikih lađa? Taj je naime svijet radišan, mrzi mlitavost i lijenost.

Stoga neka se nitko ne čudi da su u tom polju postojala dva grada s izvrsnim lukama, jedan na istočnoj strani, a drugi, koji sam prije spomenuo, na zapadnoj. Već same ruševine pokazuju njihovog negdašnji sjaj, jer se tu još i danas vide ostaci mnogih velikih zgrada, zatim okrnjeni i nagriženi kipovi heroja od parskog mramora i kameni podovi s likovima različitih životinja i zviježđa. To mogu biti ostaci samo nekog bogatog grada. I po sredini tog polja vide se ruševine prostranih zgrada srađenih sa zemljom, a među brojnim gomilama četverouglastog kamenja nalaze se bunari pitke vode i mnogi drugi ostaci, koji jasno pokazuju, da se tu nekoć dizao velik i znamenit grad. Još i danas postoji među brdima gotovo neoštećena gradina dižući se nad gradom, koji je zapremao istočni dio polja. Na domet strijele od nje nalazi se kula od četverouglastog kamenja neobične veličine s jednim jedinim uskim ulazom, na kojoj se zbog starine ne vidi nikakav trag žbuke. I na mnogim drugim mjestima javljaju se na ovom otoku tragovi ljudskih naselja, gdje su odijeljeno po selima stanovali oni drevni Hvarani.

Iz svega toga treba da zaključiš, da je osim glavnog grada gdje živimo, a koji je na južnoj strani otoka, te mu je točan naziv Hvar, uobičajen naziv (Kako navodi Kalepino) Lisna, a iskvaren Lesina, na ovom otoku nekoć bilo šest utvrđenih gradova ne računajući sela, kojih je bilo mnogo. Po tome se mora mjeriti drevna moć Hvarana, koju su nekoć zajedno s Liburnjanima, a ti su (kako kažu Vegencije i Robert Valturija) Dalmati, prisvojili vlast nad morem. Zato Firmik (kako navodi Kalepino) upotrebljava izraz "Liburnuska vlast" umjesto "Pomorska vlast". Stoga kaže i Lukan: "I Liburnjane, borce na moru s brodovljem grčkim". Dalmati naime i Liburnjani (kako se lako može zaključiti prema Polibiju) nisu nikada s većom srećom vodili pomorske bitke, nego u vrijeme kad je njima vladao Demetrije Hvaranin.

Ali vratimo se k otoku Hvaru, odakle smo zastranili. Njegova južna obala pruža veliku korist onima, koji plove po Ilirskom moru, i to koje zato, što pred njom leži neki otok nazvan Šćedro, gdje se nalazi dominikanski samostan Bogorodice Djevice Marije, s brojnim izvrsnim lukama sa svih strana, koje za to, što se 150 stadija zapadno od Šćedra neki manji otoci pružaju paralelno s obalom u duljinu od 5000 koraka do kraja hvarskog otoka. Između tih otočića i Hvara pruža se kanal širok 12 stadija, bogat neiscrpnim obiljem raznovrsne ribe, uz koji se otvaraju mirne uvale, gdje ne bijesne ni vjetrovi ni valovi. Uopće čitav taj kanal između Hvara i spomenutih otočića, o koje se odbijaju valovlju uzburkana mora, pruža lađama sigurno sklonište, pa mornari drže cijelo to mjesto

izvršno lukom. Tuda moraju prolaziti, osobito zimi, ako žele izbjeći najvećim morskim opasnostima, oni, koji plove iz Mletaka u Grčku i Siciliju i u ostale istočne krajeve, ili koji odatle kreću u Mletke. Doduše neki se mornari ne boje (ali samo ljeti) ploviti katkada između tih otočića. (Pribojević 1991: 80–84)

Pribojevićeva elokvencija trebala je uz povijesni pregled dati sliku krajolika u koji smješta podrijetlo i kulturnu povijest Slavena. Njegovi opisi Hvara i susjednih otoka pravi su zametak formiranja ideje o kulturnom krajoliku. Donosi ih s namjerom pružanja uvida u prednosti, značaj i bogatstvo otoka kojima se mogu objasniti oružani sukobi za prevlast nad Hvarom. Naziv otoka i grada potkrjepljuje antičkim izvorom Plinija Starijeg i Strabona te određuje veličinu i položaj u odnosu na najbliži dio kopna. Prepoznaje dvije geografske cjeline otoka te svakoj pridaje temeljni značaj: ravnom dijelu ruševine dvaju gradova kod kojih su vidljivi ostaci mozaika, a brdovitom prinose polja od vina, ulja, smokvi, šafrana i meda. Navodi i morske uvale bogate ribom te razvijenu pomorsku flotu. Iznosi svoju percepciju o stanovništvu, razlikujući surove pastire u nizinskom dijelu te snažno stanovništvo, vedrog duha i trezveno, u brdskom dijelu otoka. Pohvaljuje darežljivost žitelja pri izgradnji samostana i brojnih crkava. Precizno opisuje naselja i kuće. Zaključuje da je kraj bio vrlo bogat po ruševinama i predmetima u gradovima, središtu polja, u rubnim selima, gdje prepoznaje vrijednost mozaika, kipeve parskog mramora, dragocjenosti i gomile od pravilnih klesanaca. Memoriji mjesta dodaje i opis razrušene gradine iznad istočnog dijela polja i četverokutne kule u njezinoj blizini. Smatra važnim naglasiti kako se po šest utvrđenih gradova u vrijeme Demetrija Hvaranina može zaključiti o vojnoj snazi otoka. Potom prelazi na opis južne obale Hvara, koju s južne strane zaklanja otok Šćedro i niz otočića te je čini iznimno pogodnom za plovidbu. Donosi precizan opis urbanog uređenja grada Hvara s lukom, dvama trgovima te svim značajnim svjetovnim i crkvenim zgradama. Uočava lijepu vizuru s mora na luku. Napominje i memorijalnu vrijednost plemićke kapele sv. Marka Evanđeliste u kojoj su se sahranjivali patriciji otoka (Pribojević 1991: 80–84). Pribojević je doista uspio prikazati sve osobitosti, bogatstva i pogodnosti otoka, koristeći se elementima kulturnog krajolika, prirodnim elementima reljefa, načinom korištenja zemlje, opisima naselja, čak i tragovima parcela. Memorija je mjesta kod njega iznimno zastupljena, a veliku pažnju poklanja i percepciji stanovništva, kao i vizuri krajolika. Opis hodočasnika i putopisca Konrada von Grünemberga⁶, iz 1486. koji je na putu u Svetu zemlju posjetio Hvar donosi zapažanja o gradu i ljudima. Potom određuje udaljenost od Zadra i Šibenika iz kojih je doplovio te spominje dva samostana i jednu opatiju u gradu (Mønnesland 2011: 25). Nekoliko godina kasnije, 1494. godine, Pietro Casola hodočasteći u Jeruzalem opisao je Hvar kao siromašan grad u kojem su pronašli tek malo kru-

⁶ Opis Konrada von Grünemberga objavljen je u djelu *Pilger-reise von Konstanz nach Jerusalem 1486.*, a hrvatski prijevod donosi Edo Pivčević u radu *Grünemberg o hrvatskim gradovima*, Hrvatska revija, Zagreb, 2005.

ha i vina, u kojem nema mogućnosti smještaja te se kritički osvrće na njegov status grada. Opisuje vizuru grada s mora, kao dva brežuljka od kojih je onaj lijevi malo viši i ograđen zidinama. Uočava dobru postavu luke s triju strana i tvrđavom ponad grada iz koje se nadzire more. Ljudi su siromašni i u lošem stanju, kao i gradske kuće, osim upravne vlasti i kuća trgovaca na obali. U gradu se nalazi franjevački samostan građen darovima pomoraca i katedrala sv. Stjepana (Mønnesland 2011: 32–33). Oba su opisa Hvara zanimljiva kao kratki osvrti putnika hodočasnika koji se osvrću samo na one elemente krajolika koji su bitni za plovidbu i boravak u mjestu, kao što je pristup luci, poznavanje trenutne vlasti, pronalaženje hrane i prenoćišta te postojanje crkve. Engleski svećenik i botaničar Sir George Wheler 1682. godine na svom putu po Dalmaciji dotaknuo se Hvara, gdje je najprije opisao otok kao visok i krševit, a zatim se osvrće na istoimenu luku oblika amfiteatra na jugu otoka i hvali njezinu lijepu vizuru s mora. Hrani posvećuje najviše pažnje, spominjući kvalitetan kruh i vino dobre cijene. Potom govori o unosnom ulovu srdela u okolici Visa pod svjetlom s brodova, koji je toliko obilat da pokriva većinu potražnje u Italiji i Grčkoj. Očarala ga je vizura s najvećeg brda do kojeg vodi težak uspon (Mønnesland 2011: 59). Interesi su putnika pri opisu krajolika i ovdje prisutni, opisuje se reljef otoka, luka, glavne namirnice, vizura, ali donosi i dragocjeni opis načina ribolova srdele. Kulturni će krajolik postati okvir za velike enciklopedijske prosvjetiteljske projekte poput Farlatijeve povijesti crkve Ilirika u kojem će se šturo prikazati karakteristike krajolika, ali i ljudske djelatnosti. Opis Hvara donesen je u četvrtom svesku *Illyricum sacrum* koji je objavljen 1769. u Veneciji (Farlati 2004: 19–24). Poziva se na stare geografe kada govori o povijesti Hvara, određuje položaj otoka te hvali izgled grada, a citatom Vinka Pribojevića donosi povijesni opis središnjeg hvarskog polja. Priziva u sjećanje turska osvajanja i razaranja otoka Hvara, u kojima su razrušene crkve. Za razliku od ostalih pisaca, Farlati čita zapis Didora Sicilskog, tako da Hvar prepoznaje kao prvi grad koji su osnovali Parani, dok za Stari Grad pretpostavlja da su ga osnovali stanovnici otoka potisnuti od Rimljana nakon poraza Demetrija Farskog. Kao i raniji autori, prepoznaje dvije geografske cjeline, zavravnjenu i brdovitu, te navodi izvore prihoda od polja i mora. Govori i pod čijom je vlasti otok od Rimljana do Mlečana. U skladu s nakanom svog djela donosi podatke o pripadnosti Hvara dijecezi Splitske nadbiskupije do 12. stoljeća te o osnivanju Hvarske biskupije 1150. godine (Farlati 2004: 19–24). Farlatijev se opis kulturnog krajolika u skladu s namjenom djela najviše osvrće na memoriju zbivanja u vezi crkve, ali ne zaoobilazi ni smještaj, vladare, opis urbanog uređenja i način korištenja zemlje te izvore glavnih prihoda. Knjiga Alberta Fortisa u drugoj polovini 18. st. (1774. godine) opisuje Dalmaciju na znanstvenim osnovama. Zamišljena je kao petrološko-mineraloška znanstvena studija poput prosvjetiteljskih djela vremena, ali je njegov rad prerastao u pravu sociološku studiju u kojoj se osim opisa stanovnika bilježe i lokalne predaje. Opis Hvara donosi na osnovi vlastitih opažanja, svjestan da su ona možda nedovoljna i krnja, no ipak vjeruje da će zapis biti zanimljiv prirodoslovcima (Fortis 2004: 249–254). Naziv

otoka crpi iz raspoloživih antičkih izvora, Skilaka, Skimna, Strabona i Ptolomeja, osnivanje Parije od Diodora Sicilskog, a pohode Demetrija Farskog od Polibija, Diodona i Apijana. Određuje veličinu otoka i opisuje glavni grad Hvar s dobrom lukom u kojem stoluju providur i biskup, no uočava slabe gospodarske prilike, malobrojno siromašno stanovništvo te slabo posjećenu luku. Starogradsko polje naprotiv opisuje kao najnapučenije polje Ilirika zbog njegove veličine i plodnosti, a za gradove i sela oko polja ističe glavne značajke dobara, ali i njezinih stanovnika. Tako u Starom Gradu ističe dva kamena reljefa, razvijeno pomorstvo te ribarstvo i brodogradnju. U Jelsi opaža bogatstvo potoka i pitke vode te svijet obučen u francuskom stilu koji dolazi ovamo na odmor. U Vrboskoj zamjećuje velike, ali stare kuće, a Sućuraj opisuje kao slabo naseljeno mjesto s mnoštvom žara razbacanih po morskom dnu. Pohvaljuje otok što je dao brojne učene ljude u 16. st., među kojima ističe Lucića i Hektorovića. Hvarane ocjenjuje dobrima prema strancima, ali lošima među svojima, a Starograđane visokima, hrabrima i oštrog uma. Vrlo predano opisuje pronađene vrste stijena i paleontološke nalaze na hridi Borovac, u uvali Žukova i kamenolomu kod Vrbanja, zatim uočava okamenjenu sedru na putu između Vrboske i Jelse, jelšanski pješčenjak ljubičaste boje te vrste stijena svojstvene kopnu, što ga sve potiče na daljnje istraživanje. Na kraju daje osvrt o proizvodima Hvara i velikim količinama vina, ulja, smokvi, badema, šafrana i meda, nešto manje žita, zatim vune, bravetine, rakije i usoljene ribe. Brojne samonikle aloje značajne su za izradu konca, podneblje odgovara narančama, rogaču i palmama, a predlaže i veći uzgoj murve te bolje eksploataciju drva iz šume (Fortis 2004: 249–254). Fortisov opis kulturnog krajolika u skladu s nakanom svog djela uistinu obiluje opisom geoloških karakteristika, flore i faune, ali ne zaostaje ni u opisu pogodnosti polja, izvorima prihoda, uređenju naselja. U percepciji stanovnika hvali učenost, uočava nove posjetitelje te siromaštvo, što daje socijalnu dimenziju njegovoj prirodoslovnoj studiji.

Kulturni krajolik Starogradskog polja zaštićen je kao kulturno dobro, rješenje o zaštiti Ministarstva kulture⁷ opisuje ga kao helenistički polis osnovan 385. godine na mjestu ilirskog naselja na dnu Starogradskog zaljeva s dugim povijesnim trajanjem u kojem se spominju minule civilizacije sve do novovjekovnog doba. U opisu koji obiluje povijesnim podacima o političkom statusu te gospodarstvu i prosperitetu otočnog središta Farosa, koji se vezuje uz plodnost polja, navode se i geografski podaci. Navode se dimenzije polja, dužina od oko 5,5 km i širina od oko 2 km, te ukupna površina od 1350 ha. Opisuje se morfologija terena koja okružuje polje, s južne je strane terena visoki masiv hvarskog bila, a sa sjeverne niski brežuljci. Slivovi voda s okolnog terena napajaju polje i ulijevaju se u Starogradski i Jelšanski zaljev. Kao temeljni fenomen ističe se struktura zadana grčkom parcelacijom starom 2400 godina kojom su grčki kolonisti podijelili polje na 75 pravokutnih parcela s dimenzijama 180 na 900 metara, što odgovara grčkim mjerama 1 na 5 stadija. Grčka parcelacija Starogradskog polja najbo-

⁷ Rješenje o zaštiti pohranjeno je u Registru kulturnih dobara RH pod brojem Z-3827

lje je sačuvani antički katastar na Mediteranu te je dokaz iznimnog tehničkog umijeća temeljenog na dostignućima geodezije antičkog svijeta. U tako definiranom prostoru prepoznati su i potvrđeni antički grčki i rimski kultovi vezani uz vrhovnog boga Zeusa (Jupitra), kultovi božanstva plodnosti Dioniza i Perzefonea, u natpisima se često spominje i Afrodita (Venera), božica plodnosti i ljubavi te personifikacija ljepote. U srednjem vijeku polje nosi ime *Campus Sancti Stephani*, ističući stožernog titulara otočke biskupije, a pored brojnih svetišta, crkvice i kapelica sakralni pečat daju mu i procesije vezane za Veliki četvrtak i petak u kojima sudjeluju Starigrad i Jelsa te sva naselja koja se nalaze na rubu polja. Sve do danas svi kulturni slojevi bili su oslonjeni na njegove proizvode te se može reći da je ono agrarni temelj otoka.

Na istim će vrijednostima krajolika biti temeljen nominacijski dokument Kulturni krajolik Starogradske polje kao dobro svjetske baštine. Sažeti opis njegovih vrijednosti donosi Izjava o iznimnoj univerzalnoj vrijednosti (URL 5), koja se sastoji od osnovnog opisa zaštićenog dobra, pregleda njegovih jedinstvenih vrijednosti, potvrde integriteta i autentičnosti dobra te preporukama daljnjih aktivnosti koje će očuvati njegove vrijednosti. Starogradske polje opisano je kao sveobuhvatni sustav načina korištenja zemlje s geometrijskom podjelom parcela ograđenih suhozidima, postavljenim od grčke kolonije u 4. st. pr. Kr., koja je ostala nepromijenjena do današnjih dana zahvaljujući kontinuiranoj poljoprivrednoj proizvodnji uglavnom baziranoj na lozi i maslini. Prema kriteriju II ovaj sustav podjele polja izniman je jer svjedoči o primjeni grčkog katastra na poljoprivrednom zemljištu Mediterana. Prema kriteriju III ovo polje jest iznimno i svjedoči o stoljetnoj dugotrajnosti i održivosti, jer je ostalo u kontinuiranoj upotrebi s istim inicijalnim usjevima već 2400 godina. Kriterij V potvrđuje Starogradske polje i njegovo okruženje kao vrlo staro tradicionalno naselje koje je danas ugroženo suvremenim razvojem. Sustav je polja dobro očuvan i vrlo malo mijenjan te čini cjelinu velikog integriteta, dok je autentičnost grčke podjele zemlje evidentna u prostoru polja. Na kraju izjave ističe se nužnost uspostave upravljanja lokalitetom u cilju očuvanja struktura, kontinuiteta poljoprivredne proizvodnje te nastavka arheoloških istraživanja.

Kako je pokazano u prethodnim poglavljima, kulturni krajolik Hvara zaštićen nacionalnim zakonodavstvom i upisan na listu svjetske baštine definiran je suvremenim kriterijima temeljenim na prirodnim karakteristikama otoka, povijesnoj stratigrafiji, kulturnim obilježjima te estetskim doživljajima, koji svi zajedno određuju njegov karakter. Svrha je zaštititi iznimno značajan primjer krajolika te vrijednosti ugrožene suvremenim načinom korištenja zemljišta i prirodnih resursa. Stari pisci navedeni u ovom radu posegnut će za istim argumentima, ali u potpuno drugoj nakani, koristeći se istim atributima krajolika za potvrdu onog o čemu pišu. Tako će antički geografi i povjesničari stvarati sliku svijeta navodeći primjere događaja i opise krajolika karakteristične za neki dio njihova djela. Fusco se oslanja na antičke izvore i vlastita opažanja koja služe snalaženju na moru. Humanisti poput Pribojevića krajolik će primjerice upotrijebiti kao dokaz iznimnog strateškog značaja otoka te kao povijesnu matricu kroz koju na-

dopunjuje i razrađuje pojam ilirskog ideologema kao osnove za proučavanje povijesti slavenskog roda (Blažević 2008: 91). Farlati će naprotiv krajolik Hvara uzeti kao okvir za opis povijesti hvarske biskupije, a Fortis uklopiti krajolik otoka u svoj prosvjetiteljski rad temeljen na pozitivnim znanostima i vlastitim opažanjima. U svim odabranim opisima Hvara povijesnih pisaca zastupljeni su prirodni, kulturni i perceptivni elementi krajolika. Među prirodnima je uvijek prisutan prostorni smještaj otoka, često opis tla i vegetacije, a zrak i klima nisu zabilježeni. Među kulturnim se elementima učestalo opisuje način korištenja zemlje i opis naselja, a tek jednom opažanje suhozida kao naznaka parcela. Perceptivne su vrijednosti često zapažene s pomoću memorije događaja, opažanja karaktera stanovnika te vizure na luke. U opisima Hvara nisu zabilježeni opisi mirisa, zvukova i dodira. U suštini, radi se uvijek o istom krajoliku slojevite povijesti i kulture u kojoj pojam kulturnog krajolika postaje instrument za očuvanje tragova svih povijesnih slojeva kao memorije skladnog suživota čovjeka i prirode i uzora za održivi razvoj civilizacije.

Arhivski izvori

Enee Silvii Piccolominei postea PII PP II. 2001. *De Evropa*. [editio commentarioque instruxit Alexander van Heck], *Studi e testi* (398), Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.

Izvori

Cipiko, Koriolan. 1977. *O azijskom ratu. Petri Mocenici Imperatoris gesta* [preveo i ur. Gligo, Vedran]. Split: Čakavski sabor.

Farlati, Daniele. 2004. *Hvarski biskupi. S dodatcima i ispravcima Jacopa Coletija* [uvod, prijevod s latinskog i bilješke Lučin, Kažimir]. Split: Književni krug.

Fortis, Alberto. 2004. *Put po Dalmaciji*. [prir. Bratulić, Josip; preveo s talijanskog Maras, Mate; preveo s latinskog Novaković, Darko]. Split: Matijan tisak.

Fuscus, Palladius. 1990. *Opis obale Ilirika. Ivan Lučić Bilješke uz "Opis obale Ilirika" Paladija Fuska* [prir. i prevela Kuntić-Makvić, Bruna; uvodna studija Kurelac, Miroslav]. Zagreb: Latina et Graeca.

Pribojević, Vinko. 1991. *O podrijetlu i zgodama Slavena*. [preveo i kazalo imena sastavio Veljko Gortan; uvod i bilješke napisao i tekst priredio Grga Novak]. Split: Književni krug.

Literatura

Blažević, Zrinka. 2008. *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Cifrić, Ivan. 2002. *Okoliš i održivi razvoj: ugroženost okoliša i estetika krajolika*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo – Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Dumbović Bilušić, Biserka. 2015. *Krajolik kao kulturno naslijeđe, metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske*, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine.

Dumbović Bilušić, Biserka; Ćorić, Franko; Deranja Crnokić, Anuška. 2016. Panel-diskusija / Kulturni krajolik – nekad, danas, sutra“. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 40, 209–210.

Đikić, Domagoj i sur. 2001. *Ekološki leksikon*. [stručni redaktor i gl. ur. Springer, Oskar P.]. Zagreb: Barbat, Zagreb – Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja RH.

Mønnesland, Svein. 2011. *Dalmacija očima stranaca. Dalmatia through foreign eyes* [ur. Maroević, Tonko]. Zagreb – Oslo: Fidipid – Sypress.

Petrarch, Francis. 1898. *Familiar Letters, The Ascent of Mount Ventoux To Dionisio da Borgo San Sepolcro*. [preveo i uredio James Harvey Robinson]. New York: GP Putnam, 307–320.

<https://history.hanover.edu/texts/petrarch/pet17.html>. Pristup 13. kolovoza 2019.

Žepić, Milan. 1941. *Rječnik latinskoga i hrvatskoga jezika: za školsku upotrebu*. Treće popravljeno izdanje. [prir. Horvat-Žepić, Branka]. Zagreb: s.n..

URL 1: <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>. Pristup 13. kolovoza 2019.

URL 2: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/2002_10_12_144.html. Pristup 13. kolovoza 2019.

URL 3: <https://www.nature.scot/sites/default/files/2018-02/Publication%202002%20-%20Landscape%20Character%20Assessment%20guidance%20for%20England%20and%20Scotland.pdf>. Pristup 13. kolovoza 2019.

URL 4: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1999_07_69_1284.html. Pristup 13. kolovoza 2019.

URL 5: <https://whc.unesco.org/en/list/1240>. Pristup 13. kolovoza 2019.

The origins of the topos of the cultural landscape of Hvar in Pribojević's work *On the origin and adventures of the Slavs* and in the works of later travel writers

The paper presents selected examples of landscape descriptions, with an emphasis on the island of Hvar. Analysis of these landscapes descriptions determines to what extent they are anticipated in today's concept of cultural landscape in relation to natural, cultural-sociological and perceptual factors of landscape formation. The example of the Stari Grad Plain as a cultural property and world heritage site is taken as a comparative example of a contemporary description. The elements of the landscape that are used today to determine the character of the landscape can be recognized in the works of the older writers Palladio Fusco, Vinko Pribojević, Konrad von Grünemberg, Pietro Casola, Sir George Wheler, Daniele Farlati and Alberto Fortis.

Keywords: landscape, cultural landscape, Hvar Island, Stari Grad Plain, World Heritage Site

